

Smolii, Valerii, vidp. red. *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy 1936–2006*, red. kol.: V. A. Smolii (holova), V. F. Verstiuk, S. V. Vidnianskyi, V. O. Horbyk, V. M. Danylenko, M. F. Dmytriienko, H. V. Kasianov, S. V. Kulchytskyi, O. Ye. Lysenko, Yu. A. Pinchuk, O. P. Reient, O. S. Rublov, N. O. Terentieva, P. T. Tronko, O. A. Udod, O. V. Yurkova (vidp. sekr.). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2006.

Stiazhkina, Olena. «Okupatsiia Donbasu: obrazy mynuloho poza kontekstamy metanaratyviv.» U *Natsionalna ta istorychna pamiat. Zb. nauk. prats. Spetsvyypusk: Natsionalna pamiat: sotsiokulturnyi ta dukhovnyi vymiry*. Kyiv: DP «NVTs «Prioritytety», 2012.

Sydoruk, Arkadii. «Amerykanets, yakyi stav ukraintsem.» *Universum*, № 11–12 (2006): 9.

Archives

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHOU). F. 1, op. 23, spr. 784

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.02

Надія Гончаренко

ВІД «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» ДО «УКРАЇНЬСЬКОГО ВИМІРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»: ЗМІНА НАРАТИВУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано як, починаючи з 1991 р., в українських шкільних підручниках з історії (підручники з всесвітньої історії тут не розглядаються) мінялися інтерпретації подій 1939–1945 рр.; відбувалася поступова відмова від успадкованого з радянської історіографії поняття «Велика Вітчизняна війна» і запроваджувалося поняття «українського виміру Другої світової війни». Оглянуто підходи до оцінювання підручників з історії, запропоновані європейськими науковцями (багатоперспективність, критичне мислення, сформоване на підставі аналізу різноманітних джерел, а завдяки цьому – виховання толерантності й уникання однобічності). Зауважено, що, поділяючи настанови щодо багатоперспективності й критичності, українські науковці наголошують також на потребі надати «від імені науки» згусток знань, потрібних молодій людині для ототожнення себе з країною (Н. Яковенко), дати молодій людині уяву про пов'язаність із своїм суспільством і його минулим (Я. Грицак), та деконструювати фундаментальний радянський міф, котрий залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України – міф «Великої Вітчизняної війни» і «Великої Перемоги» (Л. Зашкільняк).

У статті показано, що перші українські підручники хронологічно й концептуально відповідали радянському наративу про «Велику Вітчизняну війну». Натомість кожне нове покоління підручників, написаних згідно з оновленими та удосконаленими програмами викладання, серед авторів яких науковці – фахівці з цієї тематики, висвітлювало події Другої світової війни дедалі повніше й адекватніше, поступово відмовляючись від радянської міфології, використовуючи новітні методики викладання і різноманітні джерела. Висвітлено процес формування «українського виміру Другої світової війни», покликаний відірвати освітній простір України від міфології Великої Вітчизняної війни та культу Перемоги, мусив конкурувати з істотним політичним, медійним та культурним впливом Росії на український культурний і освітній простір. Окрім того, автори підручників зіткнулися з потужним опором частини українських політичних еліт – комуністів, прихильників ідей «руського мира», серед яких було чимало народних депутатів, науковців, освітян, діячів культури.

Вони критикували підручники цього періоду, звинувачуючи авторів у перекручуванні правди та відмові від «Великої Перемоги».

Названо ключові чинники створення і постійного удосконалення/переписування підручників з історії України: суспільна трансформація, політична свобода, світоглядне й культурне різноманіття, інтелектуальна сміливість, можливість проводити вільні дискусії, а також — потреба формування нової української ідентичності задля ототожнення себе із країною.

Ключові слова: історична освіта, нарратив, підручник історії, історіографія, міфологія Великої Вітчизняної війни, український вимір Другої світової війни.

Стаття є спробою проаналізувати, як у шкільних підручниках з історії України¹ змінювалася інтерпретація подій 1939–1945 рр.: від успадкованого з історіографії УРСР поняття «Велика Вітчизняна війна» до поступового запровадження «українського виміру Другої світової війни», а також — світоглядні настанови дівців та ключові чинники цих змін.

Перебільшити важливість дослідження, переосмислення й адекватного висвітлення в науковій та навчальній літературі питань, пов'язаних із Другою світовою війною неможливо, адже ця подія та її наслідки надовго визначили розвиток Європи, водночас залишаючись причинами сучасних міждержавних та міжнародних непорозумінь і конфліктів. Як показує досвід усього періоду незалежності України, а особливо — останніх 6 років, пропагандистські кліше та спекуляції навколо історії Другої світової війни є вагомими частинкою війни новітньої — інформаційної. Спільне дослідження ГО «Інтерньюз-Україна» та «Лікбез»² представило аналіз ключових наративів російської пропаганди щодо української історії і продемонструвало тривкість і розгалуженість російсько-радянської міфології Другої світової війни.

Використання цієї пропаганди і міфології спричинило не лише смерть тисяч людей, а й стало загрозою для функціонування української держави. Як підкреслив Юрій Ніколаєць,

на початку 2014 р. в умовах готовності до відкритої агресії проти України пам'ять про Другу світову війну використовувалася для формування позитивного ставлення до очікуваних дій російських

¹ Аналіз зміни наративу від «Великої Вітчизняної війни» до «українського виміру Другої світової війни» в українських шкільних підручниках із всесвітньої історії є завданням окремого дослідження.

² *Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна* (Київ: К.І.С., 2019).

бойовиків. Поряд із критикою «бандерівщини», «українського націоналізму» у проросійських ЗМІ серед образів історичної пам'яті стали поширюватися образи «донецьких козаків», які виступали символом «оборони Донбасу», «захисниками Вітчизни та православної віри». [...] Продовжили використовувати тему «фашизації» України у своїх інтересах і російські пропагандисти. У першій половині 2014 р. українське керівництво представлялося як «хунта», що незаконно захопила владу, або ж як «фашисти», боротьба з якими начебто продовжує традиції радянських воїнів часів Другої світової війни. Такий самий характер мали й повідомлення ЗМІ терористичних утворень ДНР/ЛНР. Упродовж 2014 р. значна частина таких повідомлень містила в собі топіки про боротьбу з фашизмом, про єдність населення у протидії поширенню «коричневої чуми» та «націоналізму»³.

Серед захисників України виявилось чимало молодих людей, які вивчали українську історію після 1991 р., використовуючи підручники, написані в період незалежності. Саме вони поєднали юнаків і дівчат з різних куточків країни, які слухають різну музику, відрізняються за освітою, добробутом, смаками. У жовтні 2015 р. на Всеукраїнській конференції для учителів історії в Києві вчителька з Кам'янського (тоді — Дніпродзержинська) сказала: «Мої учні захищають мене і Вітчизну».

Водночас, коли зосередитися на питанні шкільних підручників, то, з одного боку, експерти зауважують відсутність у підручниках панівного статусу і впливу у процесі викладання історії⁴, а з іншого — точаться постійні (переважно виважені) дискусії щодо змісту підручників у науковому й педагогічному середовищах, і запеклі — у політичних колах та ЗМІ.

Як впливає з матеріалів Аналітичної доповіді «Культурні практики і культурна політика», вплив підручників на формування уявлень про минуле (зокрема про Другу світову війну) є менш істотним, ніж інших джерел — кінематографу та ЗМІ⁵. За результатами соціологічного опитування, під час якого респондентам ставили запитання:

³ Юрій Ніколаєць, «Історична пам'ять про Другу світову війну у контексті загроз державотворенню», у *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*. Зб. наук. пр., ред. Олег Рафальський і Олександр Майборода (Київ: ІПіЕНД НАН України, 2018), 463–464.

⁴ Див. розділ 4.1. «Місце підручника з історії в учбовому процесі» у книзі: *Зміст підручників з історії України та всесвітньої історії: ставлення та очікування учнів та батьків у процесі професійної оцінки вчителів* (Київ, 2010), 6–7.

⁵ Андрій Єрмолаєв, Олександр Левцун, Оксана Мельничук і Віктор Щербина, *Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні*. Аналітична доповідь (Київ, 2012), 43. Автори доповіді також констатують, що «радянське кіно досі залишається пріоритетним джерелом у формуванні масових уявлень про події 1941–1945 рр.» (див. с. 44).

«З яких джерел Ви отримуєте інформацію про Велику Вітчизняну війну (Другу світову війну)?», виявилось: «Три чверті (74,5%) опитаних одержують уявлення про Велику Вітчизняну війну з художніх фільмів, приблизно половина (46,0%) – з телевізійних передач і передач радіо. Важливу роль в інформуванні про війну також відіграє література, насамперед художні книги (на це вказали 35,5% респондентів), а також публікації в газетах і журналах (27,5%)»⁶. Натомість «навчальний процес (лекції, навчальна література)» стали джерелом інформації для 24% опитаних, а «наукова література» – лише для 17,2%⁷.

Дискусії про зміст підручників розпочалися наприкінці 1980-х рр., у період гласності й перебудови, а постійним елементом суспільного життя стали після проголошення незалежності. Безсумнівно, невдоволення тим чи іншим інтелектуальним чи навчальним продуктом було і в СРСР, але відкрите й публічне обговорення стало можливим лише в умовах політичної лібералізації.

Історія України як окремий предмет у школі не викладалась до 1989 р. У контексті політики демократизації і гласності в 1989/1990 навчальному році «Історія Української РСР» була внесена до числа обов'язкових предметів загальноосвітньої школи. Для цього у 8–11 класах виділялося по 1 годині на тиждень. Водночас продовжувала викладатися й історія СРСР.

Навчальна Програма 1989 р., згідно з якою викладалась «Історія Української РСР», зберігала основні елементи радянської схеми історії: концепцію єдиної руської народності (Давня Русь як колыска братніх народів, де російський народ – головний нащадок); концепцію возз'єднання України з Росією (тріумфальне об'єднання в єдиній державі за Переяславською угодою, спільна боротьба із загарбниками); концепцію створення і захисту спільної вітчизни (перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та створення СРСР, Перемога у Великій Вітчизняній війні – ключові події ХХ століття)⁸.

19 липня 1991 р., за місяць до заколоту ГКЧП, Міністерство освіти УРСР прийняло рішення залишити на 1991/1992 навчальний рік як самостійний предмет історію СРСР, а історію України в старших класах продовжувати викладати паралельно. Тоді ж – напередодні проголошення незалежності – був видрукуваний українською і російською мовами загальним накладом понад 800 тис. примірників

⁶ Ермолаєв, Левцун, Мельничук і Щербина, *Культурні практики і культурна політика*, 44.

⁷ Ермолаєв, Левцун, Мельничук і Щербина, *Культурні практики і культурна політика*, 44.

⁸ Костянтин Баханов, *Сучасний шкільний підручник з історії* (Харків: Вид. група «Основа», 2009), 20–27.

пробний навчальний посібник з історії України для 10–11 класів середньої школи, підготовлений науковцями Інституту історії Академії наук України⁹.

Стрімкі суспільні зміни спонукали науковців і авторів підручників до подальшої роботи. У травні 1992 р. опубліковано Концепцію шкільної історичної освіти, згідно з якою історія СРСР як окрема дисципліна нарешті зникла з навчальних планів. У школах України з 1992/1993 навчального року запроваджувалося два самостійні предмети: історія України і всевітня історія. 1992 р. також з'явився проєкт Програми з курсу історії України, де вперше історія Росії та інших країн колишнього СРСР розглядалася як частина всевітньої, а не вітчизняної історії. Серед навичок, які мали бути прищеплені учням, з'явилися ознайомлення з різними джерелами інформації та вміння доводити власну точку зору.

Політична й інтелектуальна свобода уможливила створення не лише нової навчальної літератури, а також її критику: професійну (з аналізом переваг і недоліків нових підручників) і світоглядно умотивовану (викликану несприйняттям політичних змін та самостійної української держави із власною історією). Детальне й різнобічне обговорення наукових критеріїв оцінювання підручників відбулося на конференції «Особистість та суспільство як проблема нової та новітньої історії»¹⁰ (Київ, 1998), матеріали якої опубліковано в збірнику «Українська історична дидактика»¹¹.

У статті з цього збірника Ярослав Грицак наголосив на тому, що

...українським авторам [підручників] не варто аж так вганятися за стерильною об'єктивністю... Головне, щоб історик чітко усвідомлював свою мету, яку він ставить при написанні чи викладанні історії, і чесно до неї признавався. Думаю, що для сучасного українського історика немає важливішої мети, ніж редефініція, чи творення нової української ідентичності. Історія повинна дати молодій людині уяву про той спосіб, у який він пов'язаний зі своїм суспільством і його минулим, і які можливі наслідки з цього випливають¹².

⁹ Михайло Коваль, Станіслав Кульчицький, Юрій Курносів і Віталій Сарбей, *Історія України. Пробний навчальний посібник для 10–11 кл. середньої школи* (Київ: «Освіта», 1991).

¹⁰ Перша українсько-німецька конференція в рамках міжнародного проєкту, організованого Інститутом ім. Георга Еккерта, з вивчення підручників відбулася в Києві 1998 р.

¹¹ *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. Зб. наук. ст. (Київ: Генеза, 2000).

¹² Ярослав Грицак, «Як викладати історію України після 1991 року?», в *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. Зб. наук. ст. (Київ: Генеза, 2000), 71.

Ці думки залишаються актуальними й донині.

Методики написання підручників та підходи до їх оцінювання були запропоновані учасниками Міжнародного проекту «Інновації в історичній освіті України»¹³, й опубліковані у збірці «Сучасні підходи до історичної освіти»¹⁴. Аналізуючи європейські та українські підручники, автори застосовують підходи, сформовані в повоєнній Західній Європі. Насамперед – багатоперспективність, критичне мислення, сформоване на підставі аналізу різноманітних джерел, а завдяки цьому – виховання толерантності й уникання однобічності¹⁵. Один із учасників проекту – Роберт Страдлінг запропонував розлогу класифікацію критеріїв оцінювання підручників, описавши «вісім смертних гріхів» (серед яких – упереджене трактування подій, націоналістичні, расистські та ідеологічні інтерпретації, етноцентризм, євроцентризм, стереотипні настанови і «токенізм», себто видимість об'єктивності та критичності), властивих авторам підручників¹⁶.

Аналогічні підходи та приклади їх застосування пропонуються у збірці «History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?»¹⁷. У низці статей представлено огляд підручників країн «вільного світу» та колишнього «соцтабору» із закликами деміфологізувати підручники і не захоплюватись національною героїзацією, яка, на думку авторів, заповонила підручники посткомуністичних країн¹⁸. Такі настанови, за їхньої корисності й обґрунтованості, на наш погляд, є дещо завузькими для аналізу історичної освіти в посткомуністичних країнах, особливо якщо вони недавно здобули незалежність. Позаяк панівною міфологією в цих країнах досить довго була саме комуністична, тісно пов'язана з офіційним ідеологічним

¹³ Проект реалізовувався упродовж 2001–2004 рр. Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» у співпраці з європейською Асоціацією вчителів історії EUROCLIO, Міністерством освіти і науки України, Інститутом історії України та видавництвом «Генега».

¹⁴ Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 рр.» (Львів: «Українські технології», 2004).

¹⁵ Сучасні підходи до історичної освіти, 11–17.

¹⁶ Robert Stradling, *Teaching 20th-century European History* (Council of Europe Publishing, 2001), 261.

¹⁷ Joke van der Leeuw-Rood, ed., *History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?* (Hamburg: Koorberg-Shtiftung, 2001).

¹⁸ Наприклад: Capita Carol, «Small World, Big Country. A Reappraisal of Europe in Romanian History Teaching», у *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, ed. Joke van der Leeuw-Rood (Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001); Valdis Klisans, «National and European History in Schools in Latvia», у *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, ed. Joke van der Leeuw-Rood (Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001).

трактуванням минулого, яка руйнувала національні традиції під гаслами інтернаціоналізму і «дружби народів».

Аналізуючи поширеність радянських історичних міфів у інформаційному й освітньому просторі України, Леонід Зашкільняк наголошував на необхідності застосовувати «сучасну імперіологію і постколоніальний підхід для осмислення радянського минулого України»¹⁹, вказуючи на те, що

...фундаментальним радянським міфом, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф «Великої Вітчизняної війни» і «великої Перемоги». Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останні десятиліття існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії. Цей комуністичний конструкт у комплексі з набором його складових про «подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «вирішальною роллю комуністичної партії», «морально-політичною єдністю радянського народу», «потужним партизанським рухом в тилу ворога», «зрадниками і колаборантами» та багатьма іншими й сьогодні вірно служить обґрунтуванню існування імперської Росії та її колоній під виглядом СРСР і радянського народу. Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу, незважаючи на химерні спроби деяких істориків послатися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо²⁰.

Олена Радзивілл у статті про культуру історичної пам'яті також звертає увагу на тривкість і закоріненість радянських стереотипів, які успадкували українські підручники, особливо в питаннях історії ХХ ст., зокрема – історії Другої світової війни²¹.

Надзвичайно важливим критерієм оцінювання шкільних підручників є суголосність історичної дидактики розвитку історичної науки в цілому, спроможність авторів підручників відстежувати новітні дослідження і використовувати нове знання з освітньою метою. На цьому наголосив Роберт Маєр, описуючи свої очікування від підручника та запропонувавши низку критеріїв: політичні, історіографічні,

¹⁹ Леонід Зашкільняк, «Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: "старе вино в нових міхах"», у *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 22–23 травня 2013 р.), ред. Валерій Смолий (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2015), 25.

²⁰ Зашкільняк, «Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії», 27–28.

²¹ Олена Радзивілл, «Трансформація образу радянського минулого в українських підручниках з історії», у *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, ред. Юрій Шаповал (Київ: ІПЕНД, 2013), 402–404.

дидактичні й педагогічні²². Зокрема, історіографічний критерій передбачає вимоги «враховувати сучасний стан наукових досліджень», «не можна переконувати, що існує лише одна “історична правда”», «учням слід забезпечити можливість критикувати джерела»²³.

Різноманіття представлених джерел – істотний елемент підручника й, на погляд Галіни Томальської,

автор може доповнювати основний текст джерельними текстами, суперечливими або відмінними від власних поглядами. Педагогічна цінність такого тексту є безсумнівною, позаяк навчає читача до багатостороннього погляду на ті самі факти, події або вчинки історичних осіб²⁴.

Вона також наголошує, що «підручник історії, ознайомлюючи учня зі світом минулого, будує водночас контекстуальне знання, що охоплює і розуміння майбутнього»²⁵.

Поєднання минулого й сучасного в підручнику – питання, навколо якого постійно тривали дискусії. За матеріалами однієї з них 2008 р. вийшла збірка «Шкільна історія очима істориків-науковців»²⁶, у вступному розділі якої Наталя Яковенко зазначила:

Від підручника, на відміну від дослідницької історії, ми не чекаємо ні відкриттів, ні скептичних ревізій. Його функція – надати «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині для рефлексивного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить²⁷.

У підготовленому українськими науковцями «Методичному посібнику», в якому підручники історії оцінюються з погляду дотримання принципів толерантності й полікультурності, Георгій Касьянов, з одного боку, стверджував, що «більшість підручників, які були об'єктом аналізу, є достатньо виваженими з погляду етнічної, культурної та гендерної толерантності і не містять прямої “мови ворожечі”», а з іншого – вказував, що «...група експертів..., спираючись на

²² Роберт Маер, «Аналіз українських шкільних підручників із всесвітньої історії ХХ ст.», в *Історична освіта: український та європейський досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи* (Київ: К.І.С., 2010), 140–183.

²³ Маер, «Аналіз українських шкільних підручників», 141.

²⁴ Галіна Томальська, «Сучасне теоретичне підґрунтя оповіді у підручниках з історії», в *Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам, пер. з польської* (Київ: К.І.С., 2007), 419.

²⁵ Томальська, «Сучасне теоретичне підґрунтя оповіді у підручниках з історії», 417.

²⁶ Наталя Яковенко, упоряд., *Шкільна історія очима істориків-науковців*. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008).

²⁷ Яковенко, упоряд., *Шкільна історія очима істориків-науковців*, 9.

іншу методику, підтвердила основні висновки... щодо *етноцентризму, браку уваги до культурного різноманіття історії України*»²⁸. Загальний висновок Касьянова невтішний: «У перше десятиліття [ХХ ст. – Н. Г.] серед частини наукової і викладацької спільноти склалося досить структуроване розуміння суті проблем, породжених домінуванням національного нарративу у шкільному курсі історії України»²⁹.

Теза про домінування національного нарративу в науці та освіті має і прихильників, і опонентів. Наприклад, Анатолій Подольський вважає, що

сучасна українська гуманітарна наука не перебуває в тенетах диктату влади та ідеологічного владного замовлення, хоча, разом з тим, потребує відкритого діалогу з владою заради знаходження спільного консенсусу з історичних сюжетів нашого важкого минулого. Вона відкрита для різних думок і напрямів, не перебуває під диктатом чи домінуванням якогось одного з підходів чи напрямів, наприклад, націоналістичного, як це намагається представити російська пропаганда... Немає сьогодні в Україні однорідної чи одностайної культурної політики чи політики пам'яті про історію війни з націонал-соціалістичною Німеччиною. Так і має бути в демократичній країні³⁰.

Результати кількох наукових дискусій за участі українських та зарубіжних істориків про українське, східноєвропейське і пострадянське історіописання (з особливим наголосом на висвітленні й викладанні подій Другої світової війни) опубліковані у збірнику «Сучасні дискусії про Другу світову війну»³¹. Твердження одного із авторів, Владислава Гриневича, з плином часу лише набуло гостроти:

Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише утвердження національної ідентичності, демократизації та гуманізації суспільства, це ще й вихід з-під впливу Росії, для якої модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну є потужним інструментом

²⁸ Георгій Касьянов, «Національний нарратив, підручник і викладання історії в школі», у *Підручник з історії: проблеми толерантності*. Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва (Чернівці: Букрек, 2012), 20–21. (Курсив автора).

²⁹ Касьянов, «Національний нарратив», 21.

³⁰ Анатолій Подольський, «Пам'ять про Голокост в Україні», в *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн., відпов. ред. Геннадій Боряк (Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020), кн. 2, «Простори історика», 261–262.

³¹ *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків (Львів: ЗУКЦ, 2012).

політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі³².

Проблему висвітлення історії Другої світової війни в підручниках, на нашу думку, слід розглядати, пам'ятаючи про ширший науковий і суспільний контекст, окреслений Яною Примаченко:

відсутність спільного для українців досвіду Другої світової війни, непослідовна політика пам'яті та складні процеси деколонізації спільної радянської історії, які позначаються постійною інтервенцією з боку Росії, власне як і не готовність західних істориків до глобальнішого переосмислення досвіду комуністичного минулого країн Центрально-Східної Європи формують сучасний соціокультурний контекст українського історіописання³³.

Загальновідомо, що в перших українських підручниках та посібниках з історії домінувала успадкована з СРСР міфологія Великої Вітчизняної війни, основними елементами якої були: віроломний напад Німеччини на СРСР влітку 1941 р. і початок війни; радянська армія здобула Велику Перемогу і врятувала весь світ; усі національні рухи опору нацистам, не пов'язані з радянською армією, – зрадники, пособники (польські, литовські, українські); найбільша жертва війни – радянський народ (без конкретизації національних трагедій – Голокосту, депортацій тощо). Жодна інша історична тема не могла дорівнятися до теми Великої Вітчизняної війни за кількістю публікацій – тисячі бібліографічних позицій загальним накладом мільйони примірників.

Матеріал першого, пробного навчального посібника з історії України для 10–11 класів середньої школи, підготовленого науковцями Інституту історії Академії наук України³⁴, хронологічно й концептуально відповідає радянському наративу: перші два роки війни віднесено до глави 6 «Соціально-економічні і політичні перетворення кінця 20-х – 1940 рр.», де є параграф 20 «Возз'єднання західноукраїнських земель» та 21 «Напередодні Великої Вітчизняної війни». Наступна глава 7 охоплює період «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.», що містить лише три параграфи (удвічі менше ніж

³² Владислав Гриневиц, «Український вимір війни та пам'яті про неї», у *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків (Львів: ЗУКЦ, 2012), 64.

³³ Яна Примаченко, «ОУН і УПА vs Голокост: "війни пам'яті" в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання», в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 24 (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014), 83.

³⁴ Коваль, Кульчицький, Курносів і Сарбей, *Історія України*.

попередня), тематично розбиті на «перший період», «період корінного перелому» та «завершальний період» Великої вітчизняної війни.

Описуючи події напередодні возз'єднання, автори зазначали, що «визвольні походи Червоної Армії на територію Західної України, Бессарабії і Буковини, з одного боку, відповідали прагненням значної частини населення цих земель до возз'єднання з Радянською Україною. З іншого – були тісно пов'язані зі змістом радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., підписаного Молотовим і Ріббентропом»³⁵. Отже, уперше в підручнику з'явилась інформація про пакт, а також про секретні протоколи, за якими розподілялися сфери впливу. Цікаво, що аргументуючи потребу у возз'єднанні, автори побіжно згадують договір між УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Однак немає жодного слова про початок Другої світової війни, цей термін загалом не використовується при висвітленні подій 1939–1941 рр.

Детально висвітлюється і прославляється діяльність радянських партизанів, яких названо «народними месниками», натомість український національний рух опору згадано у главі «Україна в повоєнний період» у параграфі «На шляху мирного будівництва», де зазначено: «Надзвичайно важко відбувались процеси відновлення в Західній Україні. Озброєні формування УПА намагались чинити опір Червоній Армії... водночас боївки ОУН розгорнули терор проти місцевих державних і партійних органів...». Автори стверджували, що «всього українськими націоналістами було здійснено 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів. Місцеве населення не підтримало націоналістів. За допомоги місцевих жителів формувались озброєні винищувальні батальйони, групи самооборони. На початку 50-х років бандерівський рух в Західній Україні було розгромлено»³⁶.

Прикметно, що в тексті не згадується жодних імен керівників націоналістичного підпілля, натомість кілька сторінок присвячено діяльності з'єднань Федорова, Сабурова, Ковпака, «молодогвардійців» та інших «народних месників».

Загалом підручник містить переважно авторський текст, наприкінці деяких параграфів подано історичні документи офіційного характеру: партійні, урядові постанови, накази воєначальників, оперативні зведення, а також – кілька запитань, що спонукають запам'ятовувати і переповідати прочитане.

³⁵ Коваль, Кульчицький, Курносів і Сарбей, *Історія України*, 230.

³⁶ Коваль, Кульчицький, Курносів і Сарбей, *Історія України*, 274.

Головним досягненням 1992 р. був навчальний посібник для 10–11 класів «Історія України»³⁷, підготований науковцями Інституту історії України, що охоплював події від лютого 1917 до 1992 р. У ньому з'явилася нова періодизація війни – розділ 8 «Україна в період Другої світової війни (1939–1945)» розпочинається параграфом «Злочинний зговір Сталіна з Гітлером у 1939 р. і доля західноукраїнських земель», де висвітлено початок Другої світової війни, методи встановлення радянської влади та репресії проти населення Західної України. А розділ 9 «Повоєнний період (1945–1955)» значно детальніше висвітлює події, що відбувалися на території України, зокрема – боротьбу між УПА та радянськими військами:

Органи держбезпеки та внутрішніх справ діяли, грубо нехтуючи будь-які норми законності. Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН–УПА, а й залякування населення... використовувався весь багатющий досвід «таємної війни», навіть створення псевдобандерівських загонів чи боївки. Як засіб боротьби проти бандерівщини широко застосовувалися масові депортації селян. До Сибіру, Далекого Сходу, інших східних країв було примусово вивезено 65 906 родин або 203 662 особи³⁸.

Окрім керівників радянського партизанського руху, стисло йдеться про керівників націоналістичного підпілля – С. Бандеру, Р. Шухевича, А. Мельника, В. Кука. Двома реченнями, побіжно згадано про події на Волині влітку 1943 р. і акцію «Вісла», але без називання їх прямо:

Дестабілізацію політичної обстановки в краї посилював міжнаціональний розбрат, що переріс у криваву різню. Її жертвами стали понад 40 тис. поляків і майже стільки ж українців. Спробою розв'язання цієї проблеми було переселення з Польщі в Україну 483 тис. українців, і з України до Польщі – 810 тис. поляків³⁹.

Так само, як у підручнику 1991 р., домінує авторський текст, фрагменти офіційних документів, запитання, що спонукають відтворювати прочитане.

А втім, навіть обережне й повільне запровадження у шкільні підручники інформації, що підважувала радянські стереотипи щодо історичних подій і показувала складнішу картину минулого, викликало

³⁷ Михайло Коваль, Станіслав Кульчицький і Юрій Курносів, *Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи* (Київ: Райдуга, 1992).

³⁸ Коваль, Кульчицький і Курносів, *Матеріали до підручника для 10–11 класів*, 370.

³⁹ Коваль, Кульчицький і Курносів, *Матеріали до підручника для 10–11 класів*, 371.

потужний опір з боку колишніх компартійців, частини науковців та працівників освіти.

Яскравим прикладом є ситуація навколо одного із перших підручників з історії України для 10 класу⁴⁰, підготовленого запорізьким істориком Федором Турченком. Виданий восени 1994 р., він отримав офіційну рекомендацію Міністерства освіти для використання у школах усієї України.

Вже в анотації автор обіцяє приділити особливу увагу питанням, «які фальсифікувалися радянською історіографією: визвольним змаганням українського народу, трагічній долі України в умовах радянського тоталітарного режиму, її боротьбі з іноземною окупацією в роки Другої світової війни»⁴¹.

Зокрема, у розділі 6 «Україна під час Другої світової війни» про події вересня 1939 р. сказано: «Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з нею переділ світу»⁴². У цьому ж розділі йдеться про розстріл польських офіцерів у Катині, про репресії радянської влади щодо західноукраїнського населення на початку Другої світової війни та після її завершення, про депортацію кримськотатарського народу в 1944 р.

Покликаючись на те, що «заснування в антинацистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн», автор детально висвітлює «радянське підпілля і партизанський рух в Україні» та «політичну еволюцію ОУН», «створення і боротьбу УПА», «взаємини з радянськими і польськими партизанами»⁴³.

Біографічних довідок підручник не містить, але подає фрагменти документів різного походження: офіційних радянських, націоналістичного підпілля, листів, спогадів тощо. Запитання і завдання спонукають не лише запам'ятовувати, а й висловлювати власні судження (наприклад: «У чому ти вбачаєш суперечливість і трагедію діяльності ОУН–УПА?»⁴⁴).

Зміст підручника викликав хвилю обурення. Низка народних депутатів-комуністів, членів Комітету з питань науки і освіти, почали публікувати відкриті листи і статті в газетах з вимогами заборонити

⁴⁰ Федір Турченко, *Новітня історія України. Підручник для 10 кл. середньої школи* (Київ: Генеза, 1994).

⁴¹ Турченко, *Новітня історія України*, 2.

⁴² Турченко, *Новітня історія України*, 266.

⁴³ Турченко, *Новітня історія України*, 296–323.

⁴⁴ Турченко, *Новітня історія України*, 316.

підручник, як такий, що «фальсифікує героїчне минуле України, перекручує історичні факти, замовчує роль компартії у Великій перемозі й порятунку людства». Популярна газета «Кримська правда» публікувала статті, де Катинський розстріл названо «фальшивкою, придуманою на Заході», депортацію кримськотатарського народу – «комфортним переселенням», а створення нових програм і підручників з історії України – «спробою роз'єднати братні слов'янські народи і перекреслити недавнє щасливе минуле українського народу»⁴⁵.

На ім'я міністра освіти відправили депутатський запит, в якому вимагали відкликати підручник. У відповідь МОН зібрав круглий стіл за участю науковців, учителів, депутатів, журналістів. За підсумками зібрання підручник не відкликали, тож депутати-комуністи знову писали запити на МОН і Академію наук. Інститут історії створив спеціальну комісію, яка констатувала, що критика підручника є політично заангажованою, а підручник подає факти, що руйнують фальсифікації.

У 1996 р. було схвалено програму викладання, що складалася із програм історії України (5–11 класи) та всесвітньої історії (6–11 класи). Тоді ж запроваджено новий підхід до створення підручників: автори подавали тексти на конкурс; комісія при Міністерстві освіти і науки відбирала для публікації кілька підручників, а вчителі могли обирати той підручник, який вважали найадекватнішим. У самих підручниках зменшився обсяг авторського тексту, натомість збільшилась кількість джерел, що представляли різні погляди, а також запитань, що спонукали формувати власні оцінки.

У підручниках, створених за програмою 1996 р., деякі автори ще використовували термін «Велика вітчизняна війна», але перевагу віддавали термінам «Друга світова війна» і «німецько-радянська війна». Програмою чітко встановлено нові хронологічні межі «Україна під час Другої світової війни (1939–1945)». Початок війни не 22 червня 1941 р. (як це було в радянських та перших пострадянських посібниках), а 1 вересня 1939 р. Сталіна й Гітлера зображено як тоталітарних диктаторів, однаково відповідальних за розпалювання війни. Запроваджено поняття Голокосту, детальніше висвітлено депортації, життя в зонах окупації. Подано більше інформації про внесок України в перемогу над нацизмом, долі цивільного населення, військовополонених. Детально представлений радянський партизанський рух, інші рухи опору.

⁴⁵ Цит. за: Федір Турченко, «Як створювалися перші підручники з історії України», у *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 45, т. 1 (2016): 186.

Оцінюючи у 2000 р. українські підручники з історії, видані упродовж 1990-х рр., Юрій Шаповал підкреслив, що «в них відбувається деконструкція ключових набудованих у роки комуністичної диктатури прийомів і методів самозабезпечення режиму та поступова інституалізація нового, україноцентричного погляду на історію України доби тоталітаризму»⁴⁶.

Від 1996 до 2005 р., коли була прийнята нова Програма, у широкому використанні з'явилося понад 40 підручників, що висвітлювали курс історії України. Обсяг авторських текстів у них істотно скорочено (до 60%), істотну частку становили джерела різного походження (офіційні документи, листи, спогади, фрагменти наукових праць), запитання для обговорення, візуальні джерела.

Наприклад, у підручнику Станіслава Кульчицького і Юрія Шаповала⁴⁷ вміщено різномірні історичні документи: постанови, спогади, листи, а також візуальні джерела, що є важливими документами епохи. Запроваджено рубрику «Розвиваємо історичне та критичне мислення», а також рубрику «До політичного портрета», де подано біографічні довідки. Щодо періоду Другої світової війни бачимо певний баланс: вміщено біографії шістьох діячів, троє з яких «герої» з радянського боку (Кирпонос, Ковпак, Ватутін), троє – з українського націоналістичного (Мельник, Бандера, Шухевич).

У підручнику йдеться про «новий порядок» та Голокост на українських землях⁴⁸, про Волинь як «місце кривавого зіткнення..., жертвами якого стали тисячі українців і поляків»⁴⁹, примусову депортацію кримських татар та інших народів із Криму⁵⁰.

Нові підручники викликали бурхливі дискусії в суспільстві: одні критики закидали їм несміливі спроби подолати радянські стереотипи та фальсифікації минулого, інші – фальшування прекрасного і справедливого радянського ладу, героїзацію націоналістів тощо. Найбільш гострі дискусії розгорнулися якраз навколо питань висвітлення Другої світової війни та спроб авторів шкільних підручників сформувати власну, українську, версію війни, відмінну від

⁴⁶ Юрій Шаповал, «Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках України», в *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. Зб. наук. ст. (Київ: Генеза, 2000), 43.

⁴⁷ Станіслав Кульчицький і Юрій Шаповал, *Новітня історія України (1939–2001)*. Підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (Київ: Генеза, 2005).

⁴⁸ Кульчицький і Шаповал, *Новітня історія України*, 28–29.

⁴⁹ Кульчицький і Шаповал, *Новітня історія України*, 42.

⁵⁰ Кульчицький і Шаповал, *Новітня історія України*, 50–51.

радянської, врахувавши нові дослідження українських науковців та введення в обіг раніше недоступних чи заборонених документів.

Ці дискусії зачепили не лише науковців та освітян, а й державну політику: 2000 р. офіційні ветеранські організації пролобіювали прийняття Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», де йшлося про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та ЗМІ»⁵¹. Однак завдяки політичній конкуренції і вільному обігу наукової та освітньої літератури повернутися до радянських схем вже стало неможливо.

Згідно з новою Програмою викладання історії, затвердженою 2005 р., у підручниках, що виходили упродовж 2005–2010 рр. детально висвітлено зміцнення тоталітарного режиму протягом 1930-х рр., розгортання репресій, організацію Голодомору, індустріалізацію, мілітаризацію і підготовку СРСР до війни. Розлогіше оповідалося про вторгнення в Польщу, розстріл польських офіцерів у Катині, радянську заохочення територій, репресії, вторгнення нацистів, Голокост, радянське та націоналістичне підпілля, оstarбайтерів, воєнні операції з визволення та депортації мирного населення.

Розширену хронологію війни, детальне зображення подій на території України, різні течії руху Опору, життя населення на окупованих територіях науковці та автори підручників називали формуванням «українського виміру Другої світової війни», який мав відірвати освітній простір України від міфології Великої вітчизняної війни та культури Перемоги, що здобували в Росії нову популярність. Однак робити це було доволі складно, враховуючи істотний політичний, медійний та культурний вплив Росії на українське населення. І хоча намагання президента Віктора Ющенка примирити українців, які воювали по різний бік фронту – бійців Червоної армії та ОУН–УПА – не мали успіху, шкільні підручники з історії України доволі повно висвітлювали участь цих військових формувань у перебігу подій.

Існував також потужний опір частини українських еліт – політичних опонентів Ющенка: комуністів, прихильників ідей «русского мира», серед яких було чимало народних депутатів, науковців, освітян, діячів культури. Вони критикували підручники цього періоду, звинувачуючи авторів у «героїзації злочинців», відмові від «Великої Перемоги» тощо. Наприклад, депутат Верховної Ради Вадим

⁵¹ Див.: «Закон України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”», № 168414 (09 квітня 2000), *Верховна Рада України*, дата звернення 19 січня, 2020, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.

Колесніченко звернувся у 2007 р. з відкритим листом до тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань Дмитра Табачника із закликом переглянути і переписати всі програми та підручники з історії України, адже вони нібито

являються образцом реализации политических установок временщиков и заведомой фальсификации реального исторического прошлого нашей страны. Самое страшное в этом мракобесии то, что детям методично вдалбливается в голову тема враждебного отношения к нам со стороны России... А это путь к национальной нетерпимости, ксенофобии, антисемитизму и расизму, которые уже стали проявляться в нашей жизни⁵².

Тиск на авторів підручників чинили не лише народні депутати. У 2007 р., на вимогу Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка, у підручник Ф. Турченка, П. Панченка і М. Тимченка «Новітня історія України. Частина друга. 1939 – початок ХХІ ст.» внесено прикметні зміни: назву глави «Україна під час Другої світової війни (1939–1945)», доповнено означенням «Велика вітчизняна війна», а також:

змінено формулювання назв першої глави й параграфів, які висвітлювали події в Україні під час Другої світової війни, було вилучено фото й документи, що позитивно характеризували діяльність ОУН і УПА, а на їхнє місце вміщено фотографії й документи, що стосувалися дій радянської армії, партизанів і підпільників, особливий акцент зроблено на проявах героїзму радянського народу/радянських воїнів на різних етапах війни⁵³.

2010 р., після приходу до влади президента Віктора Януковича, Дмитро Табачник став Міністром освіти і оголосив про потребу запровадження в історичній освіті «антропологічного підходу»⁵⁴. За наполяганням міністерства, у підручники з історії, що мали з'явитися у 2010 р., знову було внесено низку коректив ідеологічного характеру. Скажімо, у підручнику «Вступ до історії» Віктора Мисана зменшено обсяг інформації про Українську народну республіку та події 1917–1921 рр., вилучено згадку про штучний характер Голодомору. Щодо Другої світової війни теж відбулися певні зміни: зменшено обсяг

⁵² Ігор Лосев, «Деукраїнізація української історії за наредпом Вадимом Колесніченком», *День*, 14 березня 2007, дата звернення 19 січня, 2020, <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/deukrayinizaciya-ukrayinskoyi-istoriyi-za-nardepom-vadimom-kolesnichenkom>.

⁵³ Олена Радзивілл, «Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1996–2007)», в *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків (Львів: ЗУКЦ, 2012), 209.

⁵⁴ Касьянов, «Національний нарратив», 22.

інформації про діяльність УПА – і під час війни, і в повоєнні роки. А про кримських татар говорилося, що тисячі були депортовані, бо їх звинуватили у співпраці з нацистами. При цьому жодного слова про те, що звинувачення брехливе, а депортація – це злочин проти корінного народу Криму⁵⁵.

А в підручнику Олени Пометун і Нестора Гупана, що розпочинається розділом із розширеною назвою: «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945. Велика Вітчизняна війна 1941–1945», у параграфі 3 «Початок Другої світової війни та вступ Червоної армії на територію Західної України» стверджується: «З перших днів перебування на західноукраїнській території Червона армія намагалася не чинити кривди місцевому населенню»⁵⁶. Утім, оповідаючи про радянізацію та модернізацію краю, автори стисло згадують і насильницьку колективізацію, і репресії проти духовенства й інтелігенції, і депортацію понад 10% населення. 22 червня 1941 р. автори називають «початком Великої вітчизняної війни», детально описуючи поразки Червоної армії, життя в окупації, Голокост, оstarбайтерів, течії руху Опору (радянську та українську націоналістичну), депортацію кримських татар й інших народів із Криму, жорстокі методи НКВС у боротьбі з УПА після завершення війни. Автори подають велику кількість різноманітних джерел, зокрема й візуальних, запитань і завдань для обговорення, але тільки дві біографічні довідки – С. Тимошенка та М. Кирпоноса.

Спроби повернення до міфології Великої вітчизняної війни, що відбувалися на рівні державної політики (Закон України від 21 квітня 2011 р. «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги»⁵⁷ та в орієнтованих на РФ мас-медіа (акція каналу «Інтер» «Безсмертний полк», концерти та фільми до «Дня Перемоги»), не справили істотного впливу на освітню літературу. На наш погляд, це обумовлено значною кількістю наукових праць та введених у обіг історичних документів, а відтак – сформованою традицією «українського виміру» Другої світової війни.

⁵⁵ Катерина Каплюк, «Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника», *Українська правда*, дата звернення 19 січня, 2020, <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>.

⁵⁶ Олена Пометун і Нестор Гупан, *Історія України. Підручник для 11 кл. заг. навч. закл.* (Харків: Сиція, 2012), 10.

⁵⁷ Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги», № 3298-VI, *Відомості Верховної Ради*, № 44, ст. 470 (2011).

Нова хвиля змін настала після 2014 р. Взимку й навесні цього року Україна пережила хвилю народної декомунізації – стихійного повалення пам'ятників Леніну та іншим діячам радянської влади.

Прийнятий Верховною Радою у квітні 2015 р. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁵⁸ окреслює комуністичний режим як окупаційний і ворожий щодо української держави, а Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»⁵⁹ свідчить про відмову на рівні державної політики від міфології «Великої Вітчизняної війни», приєднуючись до тези, давно запропонованої науковцями й авторами підручників: розв'язання Другої світової війни – це «заслуга» і нацистського, і комуністичного тоталітарних режимів.

Упродовж 2015–2016 рр. робоча група у складі науковців, учителів історії, співробітників Українського інституту національної пам'яті, працівників Міністерства освіти і науки розробляла нову Програму з історії для 10–11 класів⁶⁰ (XX ст.), що відповідала б декомунізаційним законам. Улітку 2016 р. ця Програма була затверджена Міністерством.

У новій Програмі тема «Україна в роки Другої світової війни» містить такі розділи: «Радянізація новоприєднаних територій. Правовий статус громадян на анексованих територіях. Масові політичні репресії 1939–1940 рр. Тактика “випаленої землі”. Нацистський “новий порядок”. Колабораціонізм. Оstarбайтери. Концтабори. Масове знищення мирного населення. Голокост. Опір окупантам. Український визвольний рух. Створення УПА. Українсько-польське протистояння. Радянський партизанський рух. Депортація з Криму кримських татар та інших народів»⁶¹.

Усі ці питання більшою чи меншою мірою вже висвітлювались у підручниках минулих років, отже, можна говорити не так про істотні змістовні зміни, як про обсяги матеріалу, джерела, що цитуються, й акценти, розставлені авторами.

⁵⁸ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 317-VIII, *Відомості Верховної Ради*, № 26, ст. 219 (2015).

⁵⁹ Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», № 315-VIII, *Відомості Верховної Ради*, № 25, ст. 191 (2015).

⁶⁰ «З цього навчального року старшокласники навчатимуться за новими програмами з історії України», *Український інститут національної пам'яті*, дата звернення 19 січня, 2020, <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini>.

⁶¹ «З цього навчального року старшокласники навчатимуться за новими програмами з історії України».

Навесні 2018 р. з'явилися два нові підручники⁶², рекомендовані МОН, з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10 класу, що охоплюють період від 1914 до 1945 р. Обидва містять два великі розділи із назвами «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни» та «Друга світова війна. Перебіг та результати». Прикметно, що вступ СРСР у війну восени 1939 обидва підручники не називають «визволенням» чи «возз'єднанням Західної України». У підручнику Олександра Гісема є параграфи «Агресія СРСР проти держав Центрально-Східної Європи» в 1939–1940 рр.» та «Радянізація Західної України в 1939–1940 рр.», а в підручнику Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші – ці події висвітлюються в параграфах «Початок Другої світової війни. Радянська окупація Західної України» та «Радянізація західних областей України».

Обидва підручники висвітлюють Голокост в окремих параграфах. Рухи Опору Мудрий і Аркуша вмістили в один параграф «Український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи Опору на теренах України», де є частина «українсько-польські відносини» і стисло (одним абзацом) оповідається про події на Волині 1943 р.: «Українські й польські збройні формування... розпочали взаємне винищення, втягуючи в кривавий конфлікт місцеву людиність»⁶³. У підручнику Гісема ці питання розбиті на два параграфи: «Рух Опору та його течії в Україні» та «Польський рух Опору на західноукраїнських землях. Україно-польське протистояння», а проблема українсько-польської боротьби детально висвітлюється на трьох сторінках⁶⁴. Автор констатує: «Проводилися “взаємні відплатні” акції, до яких втягувалися поліцейські підрозділи, сформовані з українців або поляків, що перебували на службі в нацистів... Збройні загони почали нищити цілі села з мирним населенням»⁶⁵.

Доволі детально обидва підручники висвітлюють трагедію кримськотатарського народу – депортацію 1944 р., а також інших народів із Криму.

Описуючи завершення війни, автори не використовують термін «визволення» щодо України, вживаючи натомість «Вигнання військ гітлерівської коаліції з України» (Мудрий, Аркуша) та «Вигнання з України нацистських загарбників» (Гісем). Гісем, зокрема,

⁶² Олександр Гісем, *Історія: Україна і світ (Інтегрований курс. Рівень стандарту)*. Підр. для 10 кл. заг. серед. школи (Харків: Ранок, 2018); Мар'ян Мудрий і Олена Аркуша, *Історія: Україна і світ (Інтегрований курс. Рівень стандарту)*. Підр. для 10 кл. заг. серед. школи (Київ: Генеза, 2018).

⁶³ Мудрий і Аркуша, *Історія: Україна і світ*, 262.

⁶⁴ Гісем, *Історія: Україна і світ*, 225–227.

⁶⁵ Гісем, *Історія: Україна і світ*, 226.

зауважує: «Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з України не стало визволенням»⁶⁶.

Тож можна констатувати, що упродовж періоду незалежності тривало поступове витіснення радянської міфології Великої Вітчизняної війни з наукового й освітнього простору України, натомість формувалася (і досі формується, поступово поширюючись у суспільних уявленнях) «український вимір» Другої світової війни.

Суспільна трансформація, політична свобода, світоглядне й культурне різноманіття, інтелектуальна сміливість і потреба творення нової української ідентичності, задля ототожнення себе із країною, стали ключовими чинниками створення і постійного удосконалення/переписування підручників з історії України. Найістотніше це «переписування» стосується ХХ століття, зокрема – Другої світової війни.

Автори шкільних підручників використовують новітні наукові дослідження (нерідко самі вони є відомими науковцями), різноманітні джерела, що спонукають учнів до критичного осмислення матеріалу і формулювання власних оцінок. Авторські тексти супроводжуються різними джерелами – писемними і візуальними: офіційними документами, спогадами, листами, художніми творами епохи, зразками пропаганди.

Сучасні підручники пропонують повнішу й адекватнішу періодизацію війни (від 1939 до 1945 рр.); показують справжню ціну «Великої Перемоги»; ставлять знак рівності між злочинами, що «вчинені обома режимами на території України»; описують всі рухи опору нацистам і національні трагедії – Голокост, депортації за національною ознакою, воєнні злочини. Науково обґрунтована й коректна хронологія війни, детальне зображення подій на території України, у тому числі – трагічних подій, пов'язаних із відступом, поразками, прорахунками керівництва упродовж першого року після нападу Німеччини на СРСР, життя населення на окупованих територіях – це складові елементи, що формують «український вимір Другої світової війни». Одним із важливих концептуальних елементів нового наративу, що чітко простежується в останніх підручниках, є відмова від конструкта «визволення України від німецьких загарбників» і вживання натомість «вигнання нацистів з території України».

Усі ці зміни допомагають поступово відділяти освітній простір України від успадкованої від СРСР міфології Великої вітчизняної війни та пропагованого нині Російською Федерацією культу «Великої Перемоги».

⁶⁶ Гісем, *Історія: Україна і світ*, 238.

А втім, вони не скасовують, а часом — навпаки заохочують, палкі дискусії навколо нових підручників у науковому, політичному й освітньому середовищі.

Nadiia Honcharenko

FROM THE “GREAT PATRIOTIC WAR” TO THE “UKRAINIAN DIMENSION OF THE SECOND WORLD WAR”: A CHANGE IN THE NARRATIVE IN SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS

The article analyzes changes in the interpretations of events during the period 1939–1945 that have occurred in the writing of Ukrainian school history textbooks since 1991 (World history textbooks are not considered here). There was a gradual rejection of the concept of the “Great Patriotic War” inherited from Soviet historiography, superseded by the introduction of the concept of the “Ukrainian dimension of the Second World War”. The article examines approaches proposed by European scholars for evaluating history textbooks. These comprise multiple viewpoints based on the analysis of various sources of the formation of critical thinking, perspectives that enable the development of tolerance and avoidance of one-sidedness. It has been pointed out that while sharing guidelines for multiple views and critical judgment, Ukrainian scholars also emphasize the need to provide a complex of knowledge “on behalf of science” necessary for young people in order to promote their sense of identification with the country (N. Yakovenko); solidly grounded knowledge so as to provide them with conceptions about their connection to their society and their past (Y. Hrytsak), and to counter and critically reflect on the fundamental Soviet myth that remains the core component of ideological colonialism in Ukraine — namely the myth of the “Great Patriotic War” and the “Great Victory” (L. Zashkilnyak).

The article shows that the first Ukrainian textbooks corresponded chronologically and conceptually to the Soviet narrative about the “Great Patriotic War”. However, each new generation of textbooks — by authors who are experts on this subject, and written following updated and improved teaching programs — presented the events of the Second World War more adequately, gradually abandoning Soviet mythology, employing the newest teaching methodologies and various sources. The previously documented process of the formation of the “Ukrainian dimension of the Second World War” — designed to remove the Ukrainian educational space from the mythology of the “Great Patriotic War” and the cult of the “Great Victory” — had to compete with substantial Russian political, media and cultural influences present within the Ukrainian

cultural and educational space. Moreover, Ukrainian textbook authors faced a powerful opposition by a segment of the Ukrainian political elite — communists, supporters of ideas from the “Russian world” (“Russkiy mir”). Among these were many MPs, scholars, educators, and cultural activists. They criticized various textbooks, accusing the authors of distorting the truth and in denial of the “Great Victory”.

The article seeks to identify the key factors underlying the creating and continuous improvement and rewriting of history in Ukrainian textbooks: social transformation, political freedom, ideological and cultural diversity, intellectual courage, the possibility for free discussion, and the need to shape a new sense of Ukrainian identity to link citizens with the country.

Keywords: *historical education, narrative, history textbooks, historiography, mythology of the “Great Patriotic War”, the Ukrainian dimension of the Second World War.*

Bibliography

Bakhanov, Kostiantyn. *Suchasnyi shkilnyi pidruchnyk z istorii*. Kharkiv: Vydavnycha hrupa «Osнова», 2009.

Carol, Capita. «Small World, Big Country. A Reappraisal of Europe in Romanian History Teaching.» In *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, edited by Joke van der Leeuw-Roord. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001.

Hisem, Oleksandr. *Istoriia: Ukraina i svit (Intehrovanyi kurs. Riven standartu)*. Pidruchnyk dlia 10 klasiv zahalnoosvitnoi serednoi shkoly. Kharkiv: Ranok, 2018.

Hrynevych, Vladyslav. «Ukrainskyi vymir viiny ta pamiaty pro nei.» U *Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu. Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh istorykiv*, 50–64. Lviv: ZUKTs, 2012.

Hrytsak, Yaroslav. «Iak vykladaty istoriiu Ukrainy pislia 1991 roku?» V *Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*. Zbirnyk naukovykh statei, 63–75. Kyiv: Heneza, 2000.

Kapliuk, Kateryna. «Perepysana istoriia Ukrainy. Versiia epokhy Dmytra Tabachnyka.» *Ukrainska pravda*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>.

Kasianov, Heorhii. «Natsionalnyi naratyv, pidruchnyk i vykladannia istorii v shkoli.» U *Pidruchnyk z istorii: problemy tolerantnosti. Metodychnyi posibnyk dlia avtoriv ta redaktoriv vydavnytstv*, 8–24. Chernivtsi: Bukrek, 2012.

Klisans, Valdis. «National and European History in Schools in Latvia.» In *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, edited by Joke van der Leeuw-Roord. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001.

Koval, Mykhailo, Stanislav Kulchytskyi, i Yurii Kurnosov. *Materialy do pidruchnyka dlia 10–11 klasiv serednoi shkoly*. Kyiv: Raiduha, 1992.

Koval, Mykhailo, Stanislav Kulchytskyi, Yurii Kurnosov, i Vitalii Sarbei. *Istoriia Ukrainy. Probnyi navchalnyi posibnyk dlia 10–11 klasiv serednoi shkoly*. Kyiv: «Osvita», 1991.

Kulchytskyi, Stanislav, i Yurii Shapoval. *Novitnia istoriia Ukrainy (1939–2001)*. Pidruchnyk dlia 11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Heneza, 2005.

Leeuw-Rood, Jokevander, ed. *History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?* Hamburg: Koorberg-Shtiftung, 2001.

Losiev, Ihor. «Deukrainizatsiia ukrainskoi istorii za nardepom Vadymom Kolesnichenkom.» *Den*. 14 Bereznia 2007. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/deukrayinizaciya-ukrayinskoyi-istoriyi-za-nardepom-vadymom-kolesnichenkom>.

Maier, Robert. «Analiz ukrainskykh shkilnykh pidruchnykiv iz vsesvitnoi istorii XX st.» V *Istorychna osvita: ukrainskyi ta yevropeyskyi dosvid*. Vykladannia natsionalnoi istorii v shkolakh Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy, 140–183. Kyiv: K.I.S., 2010.

Mudryi, Marian, i Olena Arkusha. *Istoriia: Ukraina i svit (Intehrovanyi kurs. Riven standartu)*. Pidruchnyk dlia 10 klasiv zahalnoosvitnoi serednoi shkoly. Kyiv: Heneza, 2018.

Nikolaiets, Yurii. «Istorychna pamiat pro Druhu svitovu viinu u konteksti zahroz derzhavotvorenniu.» U *Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy*. Zbirnyk naukovykh prats, redaktory Oleh Rafalskyi i Oleksandr Maiboroda. Kyiv: IPIEND NAN Ukrainy, 2018.

Podolskyi, Anatolii. «Pamiat pro Holokost v Ukraini.» V *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smoliiia: u 2-kh kn., vidpovidalnyi redaktor Hennadii Boriak*, 257–270. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, DU «Instytut vsesvitnoi istorii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy», 2020. Kn. 2, «Prostory istoriya».

Pometun, Olena, i Nestor Hupan. *Istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kharkiv: Sytsyia, 2012.

Prymachenko, Yana. «OUN i UPA vs Holokost: “viiny pamiaty” v suchasnomu sotsiokulturnomu konteksti ukrainskoho istoriopsannia.»

V Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist 24. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2014.

Radzyvill, Olena. «Transformatsiia obrazu radianskoho mynuloho v ukrainskykh pidruchnykakh z istorii.» U *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*, redaktor Yurii Shapoval, 392–413. Kyiv: IPIEND, 2013.

Radzyvill, Olena. «Viina za viinu: Druha svitova viina ta Velyka vitchyzniana viina u shkilnykh pidruchnykakh z istorii Ukrainy (1996–2007).» V *Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu*. Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh istorykiv. Lviv: ZUKTs, 2012.

Re-viziia istorii. Rosiiska istorychna propahanda ta Ukraina. Kyiv: K.I.S., 2019.

Shapoval, Yurii. «Komunistychnyi totalitaryzm ta yoho obraz u suchasnykh pidruchnykakh Ukrainy.» V *Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*. Zbirnyk naukovykh statei, 29–44. Kyiv: Heneza, 2000.

Stradling, Robert. *Teaching 20th-century European History*. Council of Europe Publishing, 2001.

Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu. Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh istorykiv. Lviv: ZUKTs, 2012.

Suchasni pidkhody do istorychnoi osvity. Metodychni dodatok do navchalnoho posibnyka «Istoriia epokhy ochyma liudyny. Ukraina ta Yevropa v 1900–1939 rr.» Lviv: «Ukrainski tekhnolohii», 2004.

Tomalska, Halina. «Suchasne teoretychne pidgruntia opovidi u pidruchnykakh z istorii.» V *Istorychna osvita i suchasnist. Yak vykladaty istoriiu shkoliaram i studentam*, pereklad z polskoi, 417–427. Kyiv: K.I.S., 2007.

Turchenko, Fedir. «Iak stvoriuvatsia pershi pidruchnyky z istorii Ukrainy.» U *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* 45. T. 1 (2016): 177–191.

Turchenko, Fedir. *Novitnia istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 10 klasiv serednoi shkoly. Kyiv: Heneza, 1994.

Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii). Zbirnyk naukovykh statei. Kyiv: Heneza, 2000.

Yakovenko, Natalia, uporiad. *Shkilna istoriia ochyma istorykiv-naukovtsiv*. Materialy Robochoi narady z monitorynhu shkilnykh pidruchnykiv istorii Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2008.

Yermolaiev, Andrii, Oleksandr Levtsun, Oksana Melnychuk, i Viktor Shcherbyna. *Kulturni praktyky i kulturna polityka. Aktualni pytannia sotsiokulturnoi modernizatsii v Ukraini*. Analitychna dopovid. Kyiv, 2012.

Zakon Ukrainy «Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini 1939–1945 rokiv.» № 315-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 25, st. 191 (2015).

«Zakon Ukrainy “Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyznianiі viini 1941–1945 rokiv”.» № 168414 (09 Kvitnia 2000). *Verkhovna Rada Ukrainy*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyznianiі viini 1941–1945 rokiv” shchodo poriadku ofitsiinoho vykorystannia kopii Prapora Peremohy.» № 3298-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 44, st. 470 (2011).

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky.» № 317-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. № 26, st. 219 (2015).

«Z tsoho navchalnogo roku starshoklasnyky navchatymutsia za novymy prohramamy z istorii Ukrainy.» *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatymutsya-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini>.

Zashkilniak, Leonid. «Radianski istorychni mify v suchasniі ukrainskii istoriohrafii: “stare vyno v novykh mikhakh”.» U *Svitlo y tini ukrainskoho radianskoho istoriopysannia*. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kyiv, 22–23 Travnia 2013 r.), redaktor Valerii Smolii, 17–30. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2015.

Zmist pidruchnykiv z istorii Ukrainy ta vsesvitnoi istorii: stavlennia ta ochikuvannia uchniv ta batkiv u protsesi profesiinoi otsinky vchyteliv. Kyiv, 2010.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.03

Петро Долганов

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В МЕМОРІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ м. РІВНЕ

Стаття присвячена змінам у меморіальному просторі м. Рівного, які відбулися протягом останніх 5 років. Напередодні Другої світової війни місто було типовим єврейським штетлом, етнічне обличчя якого на 80% формували євреї. У 1941–1942 рр. у Рівному відбулися одні з найбільших в Україні акцій масового вбивства євреїв. Проте пам'ять про жертв Голокосту тривалий час залишалася на маргінесі як у вимірі комеморативних практик, що проводяться в місті, так і в контексті існуючих меморіальних маркерів у символічному просторі Рівного. Поодинокий символ Голокосту – меморіал в урочищі Сосонки – просторово розміщений на краю міста (місце масового вбивства євреїв у 1941 р.) довгий час залишався символом маргіналізації пам'яті про жертв Голокосту.

Протягом останніх 5 років у Рівному сталися зміни, які дозволяють констатувати реанімацію тривалий час забутої пам'яті. До них відносимо: встановлення в центральній частині міста «каменів спотикання» жертвам нацизму, створення меморіального знаку жертвам рівненського гетто, маркування об'єктів, що репрезентують єврейську історико-культурну спадщину, анотаційними дошками та QR-кодами. Ці зміни сталися з ініціативи інститутів громадянського суспільства. «Каміні спотикання» та меморіальний знак жертвам гетто встановлені ГО «Центр “Мнемоніка”». Маркування об'єктів єврейської історико-культурної спадщини відбулося в межах нової практики залучення громадських організацій до процесу бюджетування – бюджет участі. Усі ці ініціативи – результат посилення інструментів впливу громадянського суспільства на локальну публічну політику в процесі реформ, що відбулися після подій Революції гідності (виникнення бюджету участі та посилення ефективності адвокаційних кампаній).

Коригування меморіального ландшафту Рівного призвело до співіснування в його символічному просторі одразу трьох візій пам'яті про Другу світову війну – радянської міфологеми про «Велику Вітчизняну війну», націоналістичного канону героїки (частина символів якого підібрана не дуже вдало – окремі меморіальні знаки глорифікують людей та організації, які несуть безпосередню відповідальність за Голокост і етнічні чистки) та меморіальних знаків, присвячених жертвам Голокосту. Ця